

Bir Bürokratik Bağımlılık Örneği: Nizāmülmülk ve Ailesi

NURULLAH YAZAR

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Ankara University, Faculty of Divinity, Türkiye
yazar@ankara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2902-5124>

Öz

Dünya tarihine damga vuran devletler incelendiğinde güçlerinin zirvesine çıktıkları dönemlerde muktedir hükümdarların başta olduğu görülür. Devletin yegane yöneticisi konumunda kabul edilen bu hükümdarlar ile devletin sahip olduğu güç özdeşleştirilir ve hükümdarlar kudretli simalar olarak görülmeye başlanır. Bununla birlikte yüzeysel okuma ve anlatılardan daha derine inildiğinde hükümdarın başarısının arka planında adı bilinen ancak yaptıklarının farkında olunmayan güçlü devlet adamları görülecektir. Bu isimlerden birisi de Nizāmülmülk lakabıyla meşhur Ebü 'Alî Kıvāmuddîn Ḥaşen b. 'Alî b. İshāk et-Ṭūsî'dir (ö. 485/1092). Bürokratik görevine Gazneliler'in Horasan Valisi Ebü'l-Faḍl es-Şürî'nin yanında başlayan Nizāmülmülk, Dandanakan Savaşı (1040) sonrasında hizmetlerine Büyük Selçuklu Devleti'nde devam etmiştir. Nizāmülmülk'teki potansiyeli gören Çağrı Bey, huzuruna gelen Nizāmülmülk'e oğlu Alparslan'ı teslim etmiş, Alparslan'a da Nizāmülmülk'ü bir baba olarak kabul etmesini ve ona muhalefet etmemesini öğütlemiştir. Merv'de başlayan Selçuklu'ya hizmet, Alparslan'ın Selçuklu tahtına geçmesiyle birlikte vezirlik makamında devam etmiştir. Önce Alparslan sonrasında da Melikşah dönemlerinde yaklaşık 30 yıl kesintisiz bir süreyle Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirliğini yapan Nizāmülmülk, Malazgirt Zaferi hariç, Selçuklu tarihinin en önemli olaylarında yer almış ve karar mercii olmuştur. Sergilediği başarılı vezaret Nizāmülmülk'ü vazgeçilmez bir isim haline getirmiştir. Tarihin gördüğü en kudretli devletlerden birisi haline gelmesinin ardından Büyük Selçuklu Devleti'nin en büyük talihsizliği iki güçlü figürünü peş peşe kaybetmesidir. Önce kudretli vezir Nizāmülmülk'ün, kısa bir süre sonra da Sultan Melikşah'ın vefatıyla girilen fetret döneminden çıkış arayışlarında Selçuklu hanedan üyelerinin ilk çözüm yolu güçlü bir vezir bulmaktır. Taht müddeilerinin kendi Nizāmülmülk'lerini bulmak için ilk baktıkları yer Nizāmülmülk'ün evlatları olmuştur. Biz de çalışmamızda Nizāmülmülk'ün Büyük Selçuklu yönetiminde görev alan çocuk ve torunlarına odaklanıp Selçuklu tarihindeki yerlerini tespit etmeye çalışacağız. Böylece Nizāmülmülk'ün Selçuklu Devlet bürokrasisindeki gücünü kendi ellerinde toplayabilecekleri düşüncesiyle onun soyundan gelenlere devlet kademesinde görev verildiği tespitini paylaşacağız. Netice olarak da varsayımlarla hareket ederek atılan siyasi adımların her zaman hedeflenen sonuca götürmediği sonucunu ortaya koyacağız.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Büyük Selçuklular, Vezir, Nizāmülmülk.

An Example of Bureaucratic Dependency: Nizām al-Mulk and His Family

Abstract

When the states that have left their mark on world history are examined, it is seen that powerful rulers led them during the periods when they reached the peak of their power. These rulers, who were accepted as the unique rulers of the state, were identified with the power that the state had, and the rulers began to be seen as powerful figures. In addition to this, when go down to deeper from superficial readings and narratives will see names that they were at the background of the ruler's success but their actions are unaware by others. One such figure is Abū 'Alī Qiwām al-dīn Ḥasan b. 'Alī b. Ishāq al-Ṭūsī, known as Nizām al-Mulk. Nizām al-Mulk, who started his bureaucratic duty under the Ghaznavid Governor of Khorasan, Abū al-Faḍl al-Şūrī, after the battle of Dandanakan (1040) continued his services under the Great Seljuk Empire. Çağrı Beg recognizing Nizām al-Mulk's potential, give his son, Alp Arslān, to Nizām al-Mulk and advised his son to see him as a father and do not oppose to him. Service to the Seljuks, which began at the Marw, continued as vizier when Alp Arslān reigned to Seljuks' throne. Nizām al-Mulk who was the vizier of the Great Seljuk Empire at first Alp Arslān then Malikshāh's periods, approximately 30 years uninterrupted, took part in the most important events of Great Seljuk Empire except Manzikert victory and be a decision maker. His success put him in an indispensable position. After become one of the most powerful states in history, Great Seljuk Empire's greatest misfortune was successive lost his two powerful figures. In search of exit from the period of interregnum that began with mighty vizier Nizām al-Mulk's and after short period Sultan Malikshāh's death, members of the dynasty of Seljuk's first solution was to find a powerful vizier. The first place that claimants of the throne look to find their Nizām al-Mulks was the Nizām al-Mulk's sons. This study focuses on the roles played by Nizām al-Mulk's sons and grandchildren in the governance of the Great Seljuk Empire, aiming to determine their place in Seljuk history. Thus, we will share the determination that Nizām al-Mulk's descendants were given positions at the state level with the idea that they could concentrate the power of the Seljuk State bureaucracy in their own hands. Ultimately, this research demonstrates that political strategies based on assumptions do not always lead to the intended outcomes.

Keywords: History of Islam, Great Saljuqs, Vizier, Nizām al-Mulk.

Giriş

11. yüzyılın ikinci çeyreği, dönemin güçlü devletlerinden Gazneliler ile tarih sahnesinde adı yeni duyulmaya başlanan Selçuklular arasındaki silahlı mücadelelerle geçmiştir. İki taraf arasındaki askeri hadiselerin en önemlisi 21 Mayıs 1040 günü başlayan ve üç gün süren Dandanakan Savaşı'dır. Selçukluların galibiyetiyle sonuçlanan bu savaş, hem Selçuklular hem de Gazneliler için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Türk tarihinin akışını değiştiren bir dönüm noktası¹ olarak kabul edilen bu savaşın ardından Gazneliler, varlıklarını sürdürmeye devam etseler de bir daha eski parlak günlerine dönememişler; Selçuklular ise Horasan'ın tek gücü olma yolunda

¹ el-Bundārī, *Zubdetu'n-Nuşra ve Nuhbetu'l-'Uşra*, 4; er-Rävendī, *Rāhatu's-Şudūr ve Āyetu's-Surūr*, 99-101; el-Hüseynī, *Ahbāru'd-Devleti's-Selçukiyye*, 8-10; İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil fi't-Tārīh*, 9:367-369.

önemli bir rakibi mağlup etmenin verdiği özgüven ile hızlı bir yükseliş sürecine girmişlerdir.

Zaferin ardından Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in fetih yönünü siyasi birlikten yoksun mahalli hanedanların hakimiyetindeki zengin ve mamur şehirlerin bulunduğu orta ve batı İran'a çevirmesi, Türk ve İslam tarihi açısından en önemli kırılma anlarından birisini teşkil etmiştir. Bu tercih sonucunda Selçuklular, Türk ve İslam tarihi açısından siyasi, dinî ve de kültürel birçok olayın ana karakteri ve belirleyici unsuru haline gelmiştir. Bölgede var olan siyasi yapıya yeni bir aktör olarak dahil olan Büyük Selçuklular gerçekleştirilen hızlı fetihler neticesinde kısa bir süre içerisinde 11. yüzyılın en güçlü devleti haline gelmiştir. Selçukluların elde ettiği siyasi güç bu döneme kadar Irak ve Suriye bölgesinden yönetilen İslam dünyasının siyasi merkezinin kadim Pers coğrafyası ve Horasan'a kaymasına sebebiyet vermiştir.

Tuğrul Bey'in temellerini attığı devlet gücünü askerî başarılarından almıştır. Ancak sürdürülebilir bir devlet varlığı askerî güce ilaveten siyasi ve iktisadi organizasyonla mümkündür. Selçuklulardaki bu eksiklik Alparslan döneminde vezirlik makamına getirilen dünya tarihinin gördüğü en dirayetli ve yetenekli devlet adamlarından biri olan Nizâmülmülk (ö. 1092) sayesinde giderilmiştir.

Babası Çağrı Bey gibi askerî kabiliyeti yüksek bir komutan olan Alparslan, hükümdarlık döneminde (1063-1072) konsantrasyonunu gerçekleştirdiği askeri faaliyetler üzerine yoğunlaştırmıştır. İmar faaliyetleri, ilim adamları ve halkla ilişkiler gibi devletin görünen yüzündeki sosyal faaliyetleri ise kendisine güvendiği ve fikirlerine değer verdiği Nizâmülmülk'e havale etmiştir.² Bu da doğal olarak halkın Selçuklu sarayında işlerin Nizâmülmülk'ün eli ve marifetiyle yürütüldüğü yönünde bir kanaate sahip olmasına yol açmıştır.

Melikşah'ın da Büyük Selçuklu tahtındaki ilk yıllarını, gençliğin etkisiyle, polo oynayıp, büyük av partileri düzenlemekle geçirmesi³ sebebiyle devlet içerisinde bütün güç Nizâmülmülk'ün eline geçmiştir. Kaynaklar Melikşah'ın tahta çıkış sürecini aktarırken onun Nizâmülmülk sayesinde devlet içerisinde düzeni ve istikrarı sağladığını belirtmiştir.⁴ Ortaya çıkan bu durum "ülke resmen ve ismen sultanın olmakla birlikte gerçekte 'Nizam'ına

² İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, 41; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan," *DİA*, 2:530.

³ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, 10:156-157; İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, 41.

⁴ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 49-50.

kavuştu” ifadesiyle açıklanmıştır.⁵ Ayrıca Melikşah’ın saltanatı döneminde elde edilen askerî, siyasî ve ekonomik başarılar Nizâmülmülk’ün yeteneği ve devlet işlerinde attığı adımlara bağlanarak⁶ Nizâmülmülk’ün idari uygulamaları ile devlet sisteminin düzene girdiği, şehirlerin mamur hale geldiği, ekonominin güçlendiği ve bu sayede de Selçuklu’yu refaha kavuşturduğu aktarılır.⁷

Nizâmülmülk’ün attığı adımlar ve uyguladığı politikalar her kesimden büyük takdir görmüştür. Öyle ki, onun vezirliğinin Büyük Selçuklu için bir nimet olduğu belirtilerek çevre hükümdarların dahi onu tazim ettikleri kaydedilmiştir.⁸

Nizâmülmülk, siyasi icraatlarını hayata geçirirken devlet içerisinde kendisine yakın isimleri makam sahibi yaparak güçlü bir iletişim ağı kurmayı da ihmal etmemiştir. Bu doğrultuda uyguladığı en önemli strateji, hem merkezi yönetimde hem de taşra teşkilatında kendisine kan, evlilik veya gönül bağıyla bağlı bir devlet adamı kitlesi oluşturmaktır. Ona bu imkanı veren ise doğrudan hanedan üyelerinin tercihleridir. Tuğrul Bey ile birlikte kurulmaya çalışılan merkezî yapıyı anlamlandıramayan hanedan üyeleri taht iddiasıyla birçok mücadeleye girişmişler ve neticesinde cezalandırılmışlardır. Bu isimlerin cezalandırılmaları özellikle geniş Selçuklu coğrafyasındaki şehirlerin yönetiminde yönetici ihtiyacının doğmasına sebep olmuştur. Selçuklu hanedan mensuplarından doğan bu boşluk büyük oranda Nizâmülmülk’ün oğulları ve yine ona bağlı isimlerle doldurulmaya çalışılmıştır. Bu durum zaman içerisinde vezir ve yakın çevresinin hem siyasal hem de ekonomik açıdan güç kazanmasını beraberinde getirmiştir. Nizâmülmülk’ün oğulları, torunları ve damatları hem Selçuklu Devleti’nde hem de ‘Abbâsî Devleti’nde üst düzey görevler almıştır.⁹

Kaynakların aktardığına göre Nizâmülmülk’ün erkek çocuklarının hepsi devlet kademelerinde görev almıştır.¹⁰ Nizâmülmülk’ün en büyük oğlu Ebû'l-Fetḥ Muzaffer Faḫrül-mülk¹¹ başkent İsfahan’ın idaresini uhdesine almıştır.¹²

⁵ İbnu'l-‘Adîm, *Buḡyetu't-Taleb*, 41.

⁶ İbnu'l-‘Adîm, *Buḡyetu't-Taleb*, 42.

⁷ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 59.

⁸ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 57.

⁹ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 60; er-Rävendî, *Râhatu's-Şudûr*, 132; Muharrem Kesik, “Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-Mülk,” 71.

¹⁰ er-Rävendî, *Râhatu's-Şudûr*, 132; el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 60.

¹¹ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:418.

¹² Mâferrühî, *Kitâbu Meḥâsin-i İsfahân*, 117; Nürullâh el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sîrât-ı İlmi ve İctimâi'yi Ân*, 51; David Durand Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, 115.

Vezirin ikinci erkek çocuğu,¹³ en yetenekli ve en muktedir¹⁴ oğlu olarak tanımlanan Mü'eyyidülmülk, tuğra ve inşa divanındaki görevinden sonra Herat valiliğine getirilmiştir.¹⁵ Mü'eyyidülmülk ve Fahrülmülk'ten yaşça daha küçük olan İzzülmülk, Harezm (Hārizm) bölgesinin kontrolünü elinde tutmuştur.¹⁶ Nizāmülmülk'ün diğer oğullarından Şemsülmülk 'Osmān b. Nizāmülmülk, Merv'in idaresiyle,¹⁷ Cemālulmülk ise Belh ve çevresinin idaresiyle görevlendirilmiştir.¹⁸ Nizāmülmülk, yakın arkadaşı Şerefuddīn Ebū Ṭāhir el-Ḳummī'yi Merv'e ve yine arkadaşı Ebū 'Alī Ḥasan el-Manī'yi Nişabur'a yönetici olarak tayin etmişti. Aynı zamanda bu şehirde bir medrese kurarak başına aile dostu 'Abdumelik el-Cuveynī'yi getirmiştir.¹⁹ Kızını Rey şehrinin reisi Şiḳatulislām Ebū Müslim Servşiyārī ile evlendirerek akrabalık bağı tesis etmiştir.²⁰ Bağdat'ta halifenin vezirlerinin seçildiği Benī Cehīr ailesi ile, Rey'de yaptığı gibi, evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurmuştur.²¹ Nizāmülmülk, uygulamaları ve atamalardaki tercihleriyle Büyük Selçuklu devlet yapısındaki Horasan etkisini somutlaştıran kişi olmuştur.²²

Devlet idaresinin bir düzlemde yürütüldüğü sırada önce Nizāmülmülk'ün (10 Ramazan 485/14 Ekim 1092) çok kısa bir süre sonra da Sultan Melikşah'ın (16 Şevval 485/19 Kasım 1092) vefatları Büyük Selçuklu Devleti'nin hiç beklenmedik bir anda siyasi krizle sarsılmasına ve fetret dönemine girmesine neden olmuştur. Bu türbülans ortamının en önemli sebepleri Sultan'ın taht namzedi çocuklarının yaşlarının küçük olması ve kendisinde tahta geçecek gücü gören veya emirler ve devlet adamları tarafından kendisinde bu salahiyyetin olduğuna inandırılan hanedan üyelerinin taht üzerinde hak iddia etmekten geri durmamalarıdır.

Melikşah'ın ardından Büyük Selçuklu Devleti'nin hemen hemen her yerinde pek çok hanedan üyesi sultanlık iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Başkent İsfahan'da eşi Terken Hatun ve oğlu Maḥmūd, Rey'de bir diğer oğlu Berkyaruk, Suriye bölgesinde kardeşi Tutuş, Horasan'da ise diğer kardeşi

¹³ el-Kisāi, *Medāris-i Nizāmiyye*, 51.

¹⁴ el-Bundārī, *Zubdetü'n-Nuşra*, 86.

¹⁵ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, 58.

¹⁶ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:219.

¹⁷ İbnu'l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, 9:67.

¹⁸ el-Bundārī, *Zubdetü'n-Nuşra*, 73; İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:123; el-Kisāi, *Medāris-i Nizāmiyye*, 50.

¹⁹ Guedy, *Iranian Elites*, 122.

²⁰ er-Rāvendī, *Rāhatu's-Şudūr*, 140-141; Reşiduddīn, *Cāmiu't-Tevārīh*, 56; el-Kisāi, *Medāris-i Nizāmiyye*, 54.

²¹ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:61.

²² Guedy, *Iranian Elites*, 113.

Arslan Argun Selçuklu Devleti'nin yönetimini ele geçirmek için hamleler yapmıştır.

Her bir hanedan üyesinin taht yolunda belirlediği bir stratejisi mevcuttu. Belirlenen stratejilerden birisi de devlet içerisindeki en organize grup konumundaki Nizâmîler adı verilen Nizamülmük'e bağlı devletin her kademesinden ve toplumun her kesiminden isimlerin desteğini almaktı. Bunun yolu da Nizâmülmük'ün soyundan gelen isimleri kendi yanına alıp var olan grubu kitle halinde safına katmaktı. Bu doğrultuda hareket eden hanedan üyeleri Nizâmülmük'ün çocuklarını ikinci adam konumundaki vezirlik makamına getirerek kendilerine avantaj sağlamayı hedeflemişlerdir. Bununla birlikte hayaller ile gerçekler çoğu zaman örtüşmemiştir.

Fetret dönemlerine dair bir zaman çizelgesi hazırlamanın en zor yönü aynı anda birden fazla ismin sultan veya hükümdar olarak kaydedilmesidir. Bu durum aynı zaman diliminin anlatımı sırasında farklı isimlerin aynı sıfatla anılmasına sebebiyet verdiği için muhatabın zihninde karışıklığa yol açmaktadır. Konuyu çalışmamız açısından somutlaştırmak gerekirse, fetret döneminde aynı anda birden çok isim kendisini Büyük Selçuklu sultanı olarak ilan etmiş ve kayıtlara da bu şekilde geçmiştir. Bu isimlerin kendileri için seçtikleri devlet adamları da pozisyonlarına uygun unvanları almışlardır. Bu da aynı anda aynı unvana sahip isimlerin zikredilmesini beraberinde getirmiştir. Çalışmamızda bu isimlere yer verirken mümkün olduğunca kronolojiyi takip etmeye kronolojik hareket etmeye çalıştık. Bununla birlikte bu imkanın olmadığı durumlarda çalışmanın akışına en uygun gördüğümüz anlatım sıralamasını tercih ettik.

1. 'İzzülmük, Ebü 'Abdullah Huseyin b. Nizâmülmük (ö. 487/1094)

Fetret döneminde ortaya çıkan otorite boşluğu sebebiyle bozulan devlet idare mekanizmasının ancak Nizâmülmük'ün soyundan birisinin iş başına getirilmesi ile çözüme kavuşturulacağı düşüncesi ile vezirlik makamına getirilen ilk isim 'İzzülmük lakabıyla bilinen Ebü 'Abdullah Huseyin b. Nizâmülmük olmuştur.²³

Babasının sağlığında Harezm bölgesinin kontrolünü elinde tutup siyasi işleri organize eden 'İzzülmük,²⁴ Nizâmülmük ve Melikşah'ın vefatlarının ardından ortaya çıkan kaotik durum sırasında konumunu sağlamlaştırma ümidiyle başkent İsfahan'a gelmiştir. Berkıyaruk ve Terken Hatun arasında yaşanan taht mücadelesinin ilk safhasında diğer bütün Nizâmülmük

²³ el-Bundârî, *Zubdetun-Nuşra*, 85.

²⁴ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:219.

tarafatları gibi o da Berkyaruk'un safında yer almayı tercih etmiştir.²⁵ Berkyaruk ona çok samimi yaklaşmış ve 486/1093 yılında tam yetki ile ilk veziri olarak vezaret makamını uhdesine tevdi etmiştir.²⁶ Sultan'la birlikte aynı yılın Zilkade ayında (Kasım-Aralık) Bağdat'a gelen 'İzzülmülk,²⁷ bu sırada 'Abbāsī halifesi Muḳtedībiemrillāh'ın (1075-1094) vefat etmesi üzerine yeni halife Mustazhirbillāh'ın (1094-1118) 18 Muharrem 487/7 Şubat 1094 tarihinde gerçekleşen tahta çıkış törenine katılarak²⁸ Sultan Berkyaruk adına Halife'ye biat etmiştir.²⁹

Kaynaklarda bir taraftan nur yüzlü, yaşayış ve ahlak bakımından örnek şahsiyet olarak tanımlanan 'İzzülmülk,³⁰ bir taraftan da içkiye düşkün, değersiz, tedbirsiz, iktidardan uzak, doğru düşünemez, azgınlığa yakın, maâliden mahrum, aciz ve tembel biri olarak betimlenmiştir.³¹ Beklenen yönetim başarısını sergileyemeyen 'İzzülmülk'e, bir müddet sonra görevden el çektirilmiştir.³² Görevden alınışından kısa bir süre sonra Zilhicce 487/Aralık 1094 tarihinde Musul'da vefat eden³³ 'İzzülmülk'ün naaşı Bağdat'a getirilerek burada Nizāmiye Medresesi'nin bahçesinde toprağa verilmiştir. Kısa süren vezirlik döneminde 'İzzülmülk'ün en önemli icraatı, elinde babası Nizāmülmülk tarafından verilen resmî belge olanların mallarına dokunmamasıdır.³⁴

2. Mü'eyyidülmülk b. Nizāmülmülk (ö. 494/1101)

Nizāmülmülk'ün en yetenekli ve en muktedir³⁵ oğlu olarak tanımlanan Mü'eyyidülmülk 444/1052 yılı civarında ailesinin ikinci erkek çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.³⁶ Tam künyesi Hâce-i Büzürg 'İmādüddīn Şihābüddīn Zāhirüddevele Nāşirülmille Ebū Bekr 'Ubeydullāh b. Nizāmülmülk el-Ḥasen b. 'Alī et-Ṭūsī'dir.

²⁵ Sultan Melikşah ile Nizāmülmülk arasındaki ilişkinin son dönemlerde gerilmesinin sebeplerinden birisi de Terken Hātun'dur. Terken Hātun, oğlu Maḥmūd'u sultan yapma arzusunun önündeki en büyük engel olarak Nizāmülmülk'ü görmüş ve hem kurduğu ittifaklarla hem de söylemleriyle Nizāmülmülk'ü Sultan'ın gözünden düşürmeye çalışmıştır. Bu arka planı bilen Nizāmiler taht mücadeleleri sırasında Terken Hātun'un karşısında yer almışlardır.

²⁶ er-Rävendī, *Rāhatu's-Şudūr*, 139; Reşīduddīn Faḳlullah, *Cāmiu't-Tevāriḫ*, 66; İbnu'l-Eşīr, *el-Kāmil*, 10:219.

²⁷ İbnu'l-Eşīr, *el-Kāmil*, 10:226.

²⁸ Abdülkerim Özaydın, "Müstazhir-Billāh," *DİA*, 32: 127.

²⁹ İbnu'l-Eşīr, *el-Kāmil*, 10:231.

³⁰ İbnu'l-Eşīr, *el-Kāmil*, 10:235.

³¹ el-Bundārī, *Zubdetü'n-Nuşra*, 84-85; Ḥāndmīr, *Selçuklu Vezirleri*, 79.

³² el-Kisāī, *Medāris-i Nizāmiyye*, 50.

³³ İbnu'l-Eşīr, *el-Kāmil*, 10:234-235; el-Kisāī, *Medāris-i Nizāmiyye*, 50.

³⁴ İbnu'l-Eşīr, *el-Kāmil*, 10:235.

³⁵ el-Bundārī, *Zubdetü'n-Nuşra*, 86.

³⁶ Abdülkerim Özaydın, "Müeyyidülmülk," *DİA*, 31:488.

Devlet bürokrasisinde pek çok görev üstlenen Mü'eyyidülmülk, Melikşah'ın sultanlığı döneminde tuğra ve inşa divanında görev almıştır.³⁷ 466/1073-1074 yılında resmi görevle Bağdat'ta bulunmuştur. Yaptığı icraatlarla kabiliyetini gösteren Mü'eyyidülmülk, Irak ve el-Cezire Bölgesi'nin yönetiminde etkili bir isim haline gelmiştir. 467/1075 yılında Muhtedibiemrillâh'ın Abbâsilerde hilâfet makamına geçişi sebebiyle düzenlenen biat törenine katılarak yeni halifeye ilk biat edenler arasında yer almıştır.³⁸

Babasının sağlığında zamanının çoğunu Bağdat'ta, Tuğra Divanı'nda onun temsilcisi olarak geçiren³⁹ Mü'eyyidülmülk, Melikşah tarafından Musul hâkimi Şerefüddeve Müslim'e elçi olarak gönderilmiştir.⁴⁰ Üstlendiği görevlerden birisi de Herat'ın valiliğidir ve bu görevi babasının vefatına kadar sürdürmüştür.⁴¹

Nizâmülmülk'ün sarsılmaz bir otoriteye sahip olduğu 470/1077-1078 yılında emrindeki askerî birlikle Bağdat'a giden⁴² Mü'eyyidülmülk, Medrese Çarşısı'nda (Sûku'l-Medrese) yaşayanlar ile Salı Pazarı (Sûku's-Şülâsâ) ahali arasında itikadî meselelerden dolayı çıkan olayların ortasında kalmıştır. Halkın birbirinin mallarını yağmaladığına şahit olan Mü'eyyidülmülk, amîd ve şahneyi çağırıp cereyan eden şiddet olaylarının bastırılması için girişimlerde bulunmuştur. Her iki isim de emrindeki askerler vasıtasıyla şiddet kullanarak olayları yatıştırmaya çalışmıştır. Şehir içerisindeki kuvvetler olayları bastırmakta yetersiz kalınca Nizâmülmülk'ten yardım istenmiştir. Olaylar iki taraftan da birçok ismin ölmesinin ardından durulmuştur.⁴³

Kaynaklarda verilen bilgilerden Mü'eyyidülmülk'ün onun askerî faaliyetler için de görevlendirildiği anlaşılmaktadır. 473/1080-1081 yılında Tekrît Kalesi hâkimi Mihrbât'ın üzerine yürümüş ve kaleyi teslim almıştır.⁴⁴ Kaleyi sağlamlaştırarak gerekli iyileştirmeyi yapan Mü'eyyidülmülk, hakimiyet alameti olarak adına para bastırırsa da özellikle hilafet makamından gelen tepkiler üzerine bu faaliyetini devam ettirmemiştir. 20

³⁷ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 61.

³⁸ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:96.

³⁹ el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 51.

⁴⁰ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 78; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:127; Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, 174.

⁴¹ Piyadeoğlu, *Horasan*, 58.

⁴² İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:107, çev. X, 104.

⁴³ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:107, çev. X, 104.

⁴⁴ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:119; el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 72.

Ekim 1080 tarihinde şehre gelen Sultan Melikşah için bir şölen hazırlamıştır.⁴⁵

Sergilediği başarılı yönetim neticesinde Melikşah tarafından ödüllendirilen Mü'eyyidülmülk, 476/1083 yılında Dīvān-ı İnşā ve Tuğrā başkanlığına getirilmiştir.⁴⁶ Bununla birlikte bir süre sonra bu görevi bırakmıştır.⁴⁷ Sonrasında 'Uqaylî emiri Şerefüddeve Müslim b. Kureys'in itaat altına alınmasını sağlamış ve Sultan'ın huzuruna çıkartmıştır.⁴⁸ Mü'eyyidülmülk babasına vekaleten Nizāmiye Medresesi'nin işleriyle de ilgilenmiştir. Ebū İshāq eş-Şirāzî'nin ölümü üzerine Ebū Şa'd 'Abdurrahmān b. Me'mūn el-Mutevellî'yi müderris olarak tayin etmek istediye de onun bu tercihi Nizāmülmülk tarafından yadırganmıştır.⁴⁹

Fetret dönemine gelindiğinde hanedan üyelerinin taht mücadelelerindeki üstünlük arayışında Nizāmülmülk soyundan başvurdukları ikinci isim Mü'eyyidülmülk olmuştur. Kardeşi 'İzzülmülk'ün vefatının ardından Zilhicce 487/Aralık 1094 tarihinde Berkyaruk'un vezirliğine getirilmiştir.⁵⁰ Onun Berkyaruk'un veziri olması taht mücadelelerinde Berkyaruk lehine önemli bir gelişmedir. Mü'eyyidülmülk, vezirlik makamına oturduktan sonra zaman kaybetmeden Nizāmülmülk taraftarı Irak ve Horasan emirlerine mektuplar göndererek Berkyaruk'u desteklemelerini sağlamıştır.⁵¹ Böylelikle Berkyaruk'un hakimiyet sahası genişlerken bir taraftan da silahlı gücü artmıştır.⁵² Onun vezirliğe gelmesiyle birlikte kaybolan devlet otoritesi yeniden tesis edilmiştir.⁵³

Mü'eyyidülmülk'ün vezirliğinde hakimiyet sahasında düzenin kurulmasının ardından taht mücadelesindeki rakiplerin etkisizleştirilmesi aşamasına geçilmiştir. İlk olarak taht yolundaki en güçlü rakiplerden Tâcüddevle Tutuş'la 488/1095 yılında Rey civarında gerçekleştirilen savaş sonucunda Tutuş mağlup edilerek öldürülmüştür.⁵⁴ Sultan Berkyaruk elde

⁴⁵ Yürekli, "XI. Yüzyıl Ortalarından Moğol İstilasına Kadar Tikrit," 66.

⁴⁶ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:131; Özeydın, "Müeyyidülmülk," *DİA*, 31:488; el-Kisāi, *Medāris-i Nizāmiyye*, 51.

⁴⁷ Özeydın, "Müeyyidülmülk," *DİA*, 31:488; el-Kisāi, *Medāris-i Nizāmiyye*, 51.

⁴⁸ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:136; el-Kisāi, *Medāris-i Nizāmiyye*, 51.

⁴⁹ İbnü'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:132; Özeydın, "Müeyyidülmülk," *DİA*, 31:489.

⁵⁰ er-Rävendî, *Rāhatu's-Şudūr*, 139; el-Bundārî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 86; Abdülkerim Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, 43; İbnü'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:234; Reşiduddin, *Cāmiu't-Tevārîh*, 66; el-Kisāi, *Medāris-i Nizāmiyye*, 51.

⁵¹ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:245.

⁵² İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:235.

⁵³ el-Bundārî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 86.

⁵⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 183-184; el-Hüseynî, *Ahbāru'd-Devleti's-Selçukiyye*, 53; 'Azimî, *'Azimî Tarihi*, 34; Münecimbaşı, *Cāmiu'd-Duvel*, 76; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 156; Özeydın, *Berkyaruk Devri*, 44. İbnü'l-Eşir (*el-Kāmil*, 10:245),

ettiği zaferi vezirinin maharetine ve bereketine bağlamıştır.⁵⁵ Berkyaruk'tan gördüğü iltifat, Mü'eyyidülmülk'ün kendisini güvende hissetmesine ve vezirlik makamında kalıcı olduğunu düşünmesine yol açmıştır.⁵⁶ Duyduğu özgüven fütursuzca hareket etmesini ve kendi siyasi ikbali için taht oyunlarına başvurmasını beraberinde getirmiştir.

Mü'eyyidülmülk'ün hedefinde Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun vardı. Henüz genç yaştaki Sultan üzerindeki siyasi etkisini arttırmak için Zübeyde Hatun'un yönetimden uzaklaştırılması gerektiğine inanan Mü'eyyidülmülk, ağız birliği yaptığı bir grup emirle birlikte Sultan'ın aklına girmeye çalıştı. Ancak Berkyaruk'un "Ben hükümdarlığı ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum." sözleri tüm planı boşa düşürdü. Zübeyde Hatun oğlunun yanına gelip yaşananlardan haberdar olunca Mü'eyyidülmülk'ün siyasi kariyeri düşüşe geçti.

Zübeyde Hatun, Dīvān-ı İstifā'nın başkanı Müstevfi Mecdülmülk Ebū'l-Faql el-Belāsānī ve babalarından kalan miras sebebiyle kardeşi ile araları bozulan Faḥrilmülk'ün yönlendirmesiyle Berkyaruk'tan Mü'eyyidülmülk'ün azledilmesini istedi. Berkyaruk da annesinin isteğini kabul ederek Safer 488/Şubat 1095 tarihinde Mü'eyyidülmülk'ü azletti ve zincire vurdurup hapsedti.⁵⁷

Mü'eyyidülmülk'ün azli kırılğan yapıdaki Berkyaruk yönetimi için birçok sorunu beraberinde getirdi. İlişkileri bozup isyan etmek için bahane arayan Arslan Argun, Mü'eyyidülmülk'ün zincire vurulmasını bahane ederek Mecdülmülk'ü muhatap kabul etmediğini söyleyerek mektuplaşmayı kesti.⁵⁸

Zübeyde Hatun ve Faḥrilmülk'ün entrikalarıyla Berkyaruk'un vezirliğinden uzaklaştırılan Mü'eyyidülmülk, affının ve zindandan kurtulmasının Zübeyde Hatun'un iki dudağı arasında olduğunun bilincindeydi. Bu düşünceyle Zübeyde Hatun'un gönlünü çelme maksadıyla şiirler kaleme aldı. Bir süre sonra hedefine ulaşan Mü'eyyidülmülk hapisten çıkmayı başardı.⁵⁹

Mü'eyyidülmülk, hapisten kurtulmasının ardından Bağdat'a gidip babasından kalan ev ve emlak ile uğraşmaya başladı. Ayrıca farklı şehirlerde

Tutuş'u Halep emiri Aksungur'un adamlarından birinin efendisinin intikamını almak gayesiyle öldürdüğünü belirtir.

⁵⁵ el-Bundārī, *Zubdetu'n-Nuşra*, 86.

⁵⁶ el-Bundārī, *Zubdetu'n-Nuşra*, 86.

⁵⁷ İbnü'l-Eşir, 10:252-253; el-Bundārī, *Zubdetu'n-Nuşra*, 87; Özeydin, *Berkyaruk Devri*, 55-56.

⁵⁸ İbnü'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:263.

⁵⁹ el-Bundārī, *Zubdetu'n-Nuşra*, 87.

ikamet edip ibadetle meşgul oldu.⁶⁰ Ancak siyasetten uzak duramayan Mü'eyyidülmülk, yaşadıklarının da etkisiyle önce Hille'de "Meliku'l-'Arab" olarak şöhrat bulan Emîr Seyfüddevle Şadağa b. Manşûr'u Berkyaruk'a karşı kıskırttı. Bu girişiminden istediği sonucu elde edemeyince o sırada İsfahan'da Batıniler'le mücadele etmekte olan Irak valisi Emîr Üner'in yanına gitti. Emîr Üner'e, Terken Hatun'un oğlu Maḥmûd'dan ne eksigi olduğunu, Sultan Melikşah'ın onu bütün çocuklarından daha çok sevdiğini ve kendisine oğlum diye hitap ettiğini, kalplerdeki yerinin ve itibarının meliklerden daha fazla olduğunu, onlardan daha kabiliyetli olduğunu, ayrıca ordu ve halkın da onu sevdiğini, saltanat tahtına oturup bir zafer kazanması halinde bütün cihanın eline geçeceğini söyleyerek isyana teşvik etti.⁶¹ Mü'eyyidülmülk, Emîr Üner'i isyana teşvik ederek, onun üzerinden kendisini vezirlikten uzaklaştıran Berkyaruk'tan ve azline sebebiyet verenlerden intikam almayı planlıyordu.

Emîr Üner, sultanlık alameti olarak kendi adına nevbet çaldırıp kırmızı otağ kurdurarak açıkça isyan edip⁶² yanına aldığı cesaretiyle ünlü 10.000 seçkin süvari ile İsfahan'dan Rey'e hareket ettiyse de Sâve yakınlarında iftar sofrasından kalkmak üzereyken öldürüldü.⁶³

Mü'eyyidülmülk, Emîr Üner isyan hareketinde başarısız olunca bu sefer de Berkyaruk'un kardeşi Gence hükümdarı Muḥammed Ṭapar'ın yanına giderek onu kardeşine karşı saltanat davasıyla isyana teşvik etmiştir. Bu cesaretlendirmeden etkilenen Muḥammed Ṭapar da onun tavsiyelerine uyarak hanedan üyelerinin hepsinin gönlünde yatan sultanlık sevdasıyla, Şevval 492/Eylül 1099 tarihinde idaresi altındaki şehirlerde Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeyi kaldırmış, kendi adına hutbe okutmuştur. Kendisini Selçuklu sultanı ilan ederek Mü'eyyidülmülk'ü de vezir tayin etmiştir.⁶⁴ Muḥammed Ṭapar'ın taht iddiasıyla ortaya çıkmasında Mü'eyyidülmülk'ün etkisi büyüktür. O, Muḥammed Ṭapar'ın isyanı vesilesiyle düşmanlarından intikam almıştır.⁶⁵

⁶⁰ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 88.

⁶¹ er-Rävendî, *Râhatu's-Şudûr*, 144; Reşiduddîn, *Câmiu't-Tevârih*, 61; en-Nisâbüri, *Selçuknâme*, 37; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:281; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, 54.

⁶² er-Rävendî, *Râhatu's-Şudûr*, 141; Reşiduddîn, *Câmiu't-Tevârih*, 61.

⁶³ er-Rävendî, *Râhatu's-Şudûr*, 141; Reşiduddîn, *Câmiu't-Tevârih*, 62; el-Kazvîni, *Târîh-i Guzide*, 442; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:235; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Duvel*, 79; en-Nisâbüri, *Selçuknâme* s. 37; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, 55.

⁶⁴ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:288; el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 88; Aḥmed b. Maḥmûd, *Selçuknâme*, 2:38; er-Rävendî, *Râhatu's-Şudûr*, 145; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Duvel*, 80; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 13; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, 56.

⁶⁵ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 88; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:237; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 51; Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, 213.

Mü'eyyidülmülk, Muḥammed Ṭapar'ın tüm stratejisini belirlemekteydi. Onun sayesinde pek çok asker Muḥammed Ṭapar'ı desteklemeye başladı. Askeri gücün yeterli seviyeye geldiği düşünülduğünde de taht üzerinde hak iddia eden diğer hanedan üyelerini etkisizleştirme maksadıyla harekete geçildi. Bu doğrultuda ilk hedef Rey şehri oldu. Muḥammed Ṭapar, 2 Zilkade 492/20 Eylül 1099 tarihinde beraberinde Mü'eyyidülmülk olduğu halde Rey'e geldi. Mü'eyyidülmülk, Rey şehrinde Berkyaruk'un vezirliğinden uzaklaştırılmasının arkasındaki isim Zübeyde Hatun ile karşılaştı. İntikam duygularıyla dolu olan Mü'eyyidülmülk'ün ilk işi Zübeyde Hatun'u yakalayıp hapsedmek oldu.

Güvendiği adamlar ona, Zübeyde Hatun'u öldürtmemesini, askerinin onun yüzünden Berkyaruk'u terk ettiğini belirtip askerlerin kendilerine büyük iyilik yapanlara bile ihanet ettiklerini hatırlatmışlar, yine aynı davranışı sergileyebileceklerini, bu yüzden askerlere güvenmemesi gerektiğini söylemişlerdir. Ancak intikam hırsıyla yanan Mü'eyyidülmülk, onların sözlerini dinlemeyip Zübeyde Hatun'dan 5.000 dinar vereceğine dair senet aldıktan sonra tutuklu bulunduğu kaleden çıkartarak boğdurtmuştur. Muḥammed Ṭapar, Berkyaruk'u psikolojik yönden yıkan bu olaya hiçbir tepki göstermemiştir.⁶⁶ Ancak bu davranışı Muḥammed Ṭapar'ın aleyhine olmuş, Berkyaruk'tan ayrılan emirler tekrar onun safına geçmiştir.

Divandan kovulduğu günden beri Berkyaruk aleyhine hazırlanan planlarda, taht mücadelesi ve isyan girişimlerinde mutlaka parmağı olan Mü'eyyidülmülk, Sultan Berkyaruk ile Muḥammed Ṭapar arasında 3 Cemaziyelahir 494/5 Nisan 1101 tarihinde Hemedân yakınlarında meydana gelen ikinci karşılaşmada Mecdülmülk'ün adamları tarafından esir alınmıştır.⁶⁷ Savaşın ardından Mü'eyyidülmülk, sultanın huzuruna getirildiğinde, affedilmesini ve 100.000 dinar karşılığında kendisine vezirlik verilmesini istemiştir. Sultanın bu teklifi kabul etmesi üzerine Mü'eyyidülmülk altınları verdiğinin ertesi günü vezir ilan edilmiş, ancak bu sırada onunla hazine memurları arasında altın paranın cinsinden dolayı anlaşmazlık çıkmıştır. Bu olayın ertesi günü bir taştdârın, sultanın uyuduğunu zannederek etrafındakilere, Mü'eyyidülmülk'ün yaptıklarını anlatıp sultanı hamiyetsizlikle suçlaması üzerine Berkyaruk son derece

⁶⁶ el-Ḥuseynî, *Aḥbârü'd-Devleti's-Selçükiyye*, 53; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:288; el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 90; Ebü'l-Fidâ, *el-Muḥtaşar fî Aḥbâri'l-Beşer*, 2:222; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Duvel*, 80; Özeydın, *Muḥammed Tapar Devri*, 15; Özeydın, *Berkyaruk Devri*, 59.

⁶⁷ er-Râvendî, *Râhatu's-Şudûr*, 147; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:304; en-Nisâbüri, *Selçuknâme*, 38; Hândmîr, *Selçuklu Vezirleri*, 85; Ebü'l-Fidâ, *el-Muḥtaşar fî Aḥbâri'l-Beşer*, 2:223; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Duvel*, 85; Özeydın, *Muḥammed Tapar Devri*, 22.

sinirlenmiş ve huzuruna çağırıldığı Mü'eyyidülmülk'ü kendi eliyle öldürmüştür.⁶⁸ Mü'eyyidülmülk'ün öldürülmesiyle ilgili bir başka rivayete göre, Mü'eyyidülmülk esir alındıktan sonra Sultan Berkyaruk'un huzuruna getirilmiştir. Sultan, Mü'eyyidülmülk'e hakaretler yağdırıp kendisine yaptığı kötülükleri tek tek anlatınca, yaptıklarının farkında olan Mü'eyyidülmülk, sultan karşısında sessizce hakkında verilecek kararı beklemiş ve sonunda sultan onu kendi eliyle öldürmüştür.⁶⁹ İçi soğumayan sultan, Mü'eyyidülmülk'ün defnine dahi izin vermemiş, nihayetinde Emîr Ayaz'ın aldığı izinle babasının İsfahan'daki türbesine defnedilmiştir.⁷⁰

Kaynaklarda pek çok isim için görülen birbirinin zıddı tasvirler Mü'eyyidülmülk için de geçerlidir. Bir taraftan deha, zeka, görüş, hayâ, lütf, irade, kerem, zarafet ve merhamet gibi hususlarda çağının en önde gelen ismi olduğu kaydedilip⁷¹ akıl ve tedbirde örnek bir insan olduğu belirtilirken diğer taraftan çok cimri olup kumandanlara karşı da çok kötü davrandığı aktarılmıştır.⁷²

Siyasî başarılarının yanı sıra edebî yönü ile de şöhret kazanan Mü'eyyidülmülk, Farsça ve Arapça'ya hakimdi.⁷³ Mü'eyyidülmülk'ün hayatına dair ilginç sayılabilecek bir bilgi de meşhur Mu'tezilî âlim ez-Zemahşerî'nin babasını, muhtemelen siyasi bir sebeple, hapse atmasıdır.⁷⁴

3. Faḥrül-mülk, Ebū'l-Feth Muzaffer b. Nizāmülmülk (ö. 500/1106)

Nizāmülmülk'ün en büyük oğlu olan Faḥrül-mülk, 434/1042-1043 yılında dünyaya gelmiştir.⁷⁵ Tam künyesi Hâce-i Büzürg Nizāmüddîn Kıvāmü'l-mille ve'd-devle Faḥrül-mülk Ebū'l-Feth 'Alî (Muzaffer) b. Nizāmülmülk et-Tūsi'dir.

Babasının yanında edindiği devlet tecrübesinin ardından 463/1070-1071 yılında Sultan Alparslan tarafından oğlu Melikşah'ın vezirliğine getirilmiştir.⁷⁶ Melikşah'ın Büyük Selçuklu tahtına geçmesinin ardından ise

⁶⁸ er-Rävendî, *Râhatu's-Şudür*, 147; en-Nisâbüri, *Selçuknâme*, 38; el-Kazvîni, *Târîḥ-i Guzîde*, 443; Hândmîr, *Selçuklu Vezirleri*, 85-86.

⁶⁹ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:304; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Duvel*, 85. el-Bundârî (*Zubdetu'n-Nuşra*, 90), Berkyaruk'un, Mü'eyyidülmülk'ün annesinden aldığı 5.000 dinarlık senedi görünce öldürdüğünü kaydetmektedir.

⁷⁰ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:304.

⁷¹ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 90; Hândmîr, *Selçuklu Vezirleri*, 80.

⁷² İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:304; Özeydî, *Berkyaruk Devri*, 150.

⁷³ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 86; el-Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye*, 50.

⁷⁴ Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî," *DİA*, 44:235.

⁷⁵ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:418.

⁷⁶ el-Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye*, 51

başkent İsfahan'ın yönetimini üstlenmiştir.⁷⁷ Māferrūhī'deki bir şiirde Faḥrilmülk'ten şehrin yöneticisi olarak bahsedilmektedir.⁷⁸

Melikşah ve Nizāmülmülk'ün peş peşe gerçekleşen vefatları sırasında Horasan'da bulunan⁷⁹ Faḥrilmülk, yaşanan taht mücadelelerinde Berkyaruk'un yanında yer almayı tercih etmiştir. Onunla buluşmak için başkent İsfahan'a doğru yola çıkan Faḥrilmülk, yol üzerinde Terken Hatun'un gayretleriyle 'Abbāsī halifesince sultan ilan edilen Maḥmūd b. Melikşah'ın adamlarından Emīr Kamaç tarafından gasp edilmiştir. Bu olaydan sonra başkente gitme kararını gözden geçiren Faḥrilmülk, o sıralarda bir başka taht müddeisi olan Tutuş'un hâkimiyetindeki Hemedân'a yönelmiştir. Tutuş taht yolundaki en önemli rakiplerinden Berkyaruk'u desteklemesi sebebiyle Faḥrilmülk'ü öldürmeyi planladıysa da tecrübeli devlet adamı Emīr Yağısıyan'ın etkisiyle bu fikrinden vazgeçerek onu vezir tayin etmiştir. Bu kararın arka planında destekledikleri ismi tahta geçirme potansiyeline sahip Nizāmîler'i yanına çekme düşüncesi yatmaktaydı.

Tutuş'un vezirliği döneminde Faḥrilmülk'ün gerçekleştirdiği en önemli idari işlemlerden birisi 'Abbāsī halifesi Mustazhırbillāh'a haber gönderip hutbenin Tutuş adına okunmasını ve Büyük Selçuklu hükümdarı olarak tanınmasını talep etmesidir.⁸⁰ Bunun dışındaki faaliyetlerine dair kayda değer bir bilginin olmadığı Faḥrilmülk, Tutuş ile Berkyaruk arasındaki 17 Safer 488/26 Şubat 1095⁸¹ tarihinde Rey yakınlarındaki Daşılı'da meydana gelen savaşta esir düşüyse de sonrasında serbest bırakılmıştır.⁸²

Devlet düzeninin ortadan kaybolması özellikle iktidara yakın kişiler için bir bilinmezliği de beraberinde getirmekteydi. Her an yaşanabilecek bir gelişme safların değişmesine, yeni rollerin üstlenilmesine yol açabilmekteydi. Bu duruma örnek olacak bir olay 485/1095 yılında Faḥrilmülk için yaşanmıştır. Serbest kalan ancak makamını kaybeden Faḥrilmülk için yeni bir fırsat taht oyunları sırasında doğmuştur. Berkyaruk'un veziri ve Nizāmülmülk'ün bir diğer oğlu Mü'eyyidülmülk'ün Berkyaruk'a annesini yanından uzaklaştırma teklifini kendi açısından iyi değerlendiren Faḥrilmülk, kardeşinin azlinden⁸³ sonra Berkyaruk'a verdiği

⁷⁷ el-Kisāi, *Medāris-i Nizāmiyye*, 51.

⁷⁸ Guedy, *Iranian Elites*, 115.

⁷⁹ Abdülkerim Özeydin, "Faḥrilmülk, Ali b. Nizāmülmülk," *DİA*, 12:99.

⁸⁰ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:233.

⁸¹ er-Rävendi (*Rāhatu's-Şudūr*, 143) savaş tarihini 487 senesinin Safer ayı olarak vermektedir.

⁸² İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:245.

⁸³ el-Bundārī, *Zubdetu'n-Nuşra*, 87; Özeydin, *Berkyaruk Devri*, 55-56.

hediyeler ve rüşvetlerle⁸⁴ vezirlik makamının yeni sahibi olmuştur.⁸⁵ Bu süreçte Faḥrül-mülk, Berkyaruk'a nakit para ile birlikte atlas otağlar, değerli çadır ve silâhlar, kıymetli taşlarla süslü eyer ve koşum takımları, pek çok savaş malzemesi, Arap atları, av kuşları hediye etmiştir.⁸⁶

Faḥrül-mülk, bir kez daha vezaret makamına geldiyse de bu dönemde siyasî işlerde en çok söz sahibi olan ismin Mecdülmülk Ḳummî olduğu, Faḥrül-mülk'ün onun elinde bir kukla gibi kaldığı ve o ne derse yaptığı kaydedilmiştir.⁸⁷ Bu düşüncenin doğruluğunun ispatında delil olabilecek gelişme 490/1096-97 yılında Faḥrül-mülk'ün azledilmesi ve yerine Mecdülmülk Ḳummî'nin getirilmesiyle yaşanmıştır. Entrikalarla aldığı vezaret makamında fazla kalamayan Faḥrül-mülk, azledilmesinin ardından önce Nişabur'a gitmiş, ardından da Horasan'a geçerek Melikşah'ın bir diğer oğlu ve Horasan hâkimi Meliki Sencer'in hizmetine girmiştir. Bu hizmetini sürdürürken 10 Muharrem 500/11 Eylül 1106 tarihinde 66 yaşındayken kendisine uzatılan pusulayı okuduğu sırada bir Bâtınî fedaisinin bıçaklı saldırısı sonucunda vefat etmiştir.⁸⁸ Yaşananların ayrıntılarını veren İbnu'l-Eşîr'e göre Faḥrül-mülk, aşure günü oruç tutmaya niyetlenmişti. Sabah görüştüklerine rüyasında Hz. Hüseyin'i gördüğünü ve kendisine hızla yanına gelmesini ve birlikte iftar yapacaklarını söylediğini, zihninin bununla meşgul olduğunu anlattı. Allah'ın kaza ve kaderinin değişmeyeceğini ilave eden Faḥrül-mülk'e çevresindekiler evinden çıkmamasını ve gününü ibadetle geçirmesini tavsiye ettiler. İkinci vakti evinden çıkan Faḥrül-mülk, suikasta uğradı ve öldürüldü.⁸⁹

Bir insanın karakteri hakkında hüküm vermeden önce hayatına dair çok yönlü okuma yapmanın ne denli önemli olduğu Faḥrül-mülk'te görülebilir. Onun hakkında iktidar, erdem ve edepten yoksun, soyundan başka hiçbir meziyeti olmayan bir kimse denildiği gibi kardeşi Mü'eyyidülmülk de "Bütün ayıpları ve kusurları (kendisinde) toplayan bir kimseyi nasıl müdafaa

⁸⁴ Abdülkerim Özaydın, "I. Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular'ın İçinde Bulunduğu Siyasî ve İctimâî Şartların Rolü," 14.

⁸⁵ el-Kazvinî, *Târîḥ-i Guzîde*, 441; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:263; er-Râvendî, *Râhatu's-Şudûr*, 138; Ḥândmîr, *Selçuklu Vezirleri*, 80; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmîyye*, 51.

⁸⁶ Reşîduddîn, *Câmiu't-Tevâriḥ*, 59; er-Râvendî, *Râhatu's-Şudûr*, 143; el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 87; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:252-253; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, 150.

⁸⁷ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 87; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmîyye*, 51-52; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, 151.

⁸⁸ el-Kazvinî, *Târîḥ-i Guzîde*, 446; el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 240; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:418-419; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmîyye*, 51-52; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, 151.

⁸⁹ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:418-419.

edebilirim? Babam (Nizâmü'l-Mülk)'ın iftihar edilecek meziyetleri bunun uğursuzluğundan dolayı kınanacak vasıflara döndü." demiştir.⁹⁰

Faḥrül-mülk'ün kendi çıkarları doğrultusunda çizdiği yönetici imajı siyasetnamelere de konu olmuştur. Endülüslü bir alim olan Muhammed b. Velid et-Ṭurtüşî (ö. 520/1127) kaleme aldığı *Sirācu'l-Mülük* adlı eserinde "zorluktan sonra kolaylık geleceğine dair" başlığı altında Faḥrül-mülk'ün makam için giriştiği mücadeleden söz etmektedir.⁹¹ Et-Ṭurtüşî'nin Faḥrül-mülk hakkında anlattığı olumsuzlukları tarih kaynaklarından doğrulayabilecek bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte anlatının önemi, Faḥrül-mülk'ün devlet kademesinde makam sahibi olmak için başvurduğu yöntemlerin ona kötü bir şöhret kazandırmış olmasıdır.⁹²

Hakkındaki olumsuz tanımlamalarla birlikte onun asil ve cömert bir devlet adamı olmasının yanı sıra alimleri sevdiği ve onların talebeye ve halka faydalı olması için gayret sarf ettiği de rivayet edilmiştir. Devlet işlerindeki yetenekleri tartışmalı olsa da ilmî faaliyetlere olan desteği takdire şayandır. Şafî' fakihî Ebü 'Abdullâh et-Ṭaberî'yi Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde⁹³, Ebü Hâmid el-Ġazâlî'yi de Nişâbur Nizâmiye Medresesi'nde görevlendirmiştir.⁹⁴

İsfahan'da bir medrese inşa ettiren Faḥrül-mülk'ün mezhebî taassubu sebebiyle burayı Şafî'lerin eğitimine tahsis etmesi güçlü bir ihtimaldir. Safevîlerin son dönemine kadar eğitim-öğretim faaliyetine devam eden bu medresede istinsah edilmiş bir eser günümüzde Tahran Üniversitesi'nde muhafaza edilmektedir.⁹⁵ Devrin meşhur şairlerinden Emîru's-şua'ra Mui'zzî ve Ebü'l-Meâlî Nehhâs er-Râzî de onu öven kasideler yazmışlardır.⁹⁶ Ebü Hâtim el-İsfizârî, meteorolojik olayların açıklanmasıyla ilgili eseri *Āşâr-ı 'Ulvî'yi* Faḥrül-mülk'e sunmuştur.⁹⁷ Mufaḍḍal b. Şa'd b. Huseyin Mâferrûhî de Arapça kaleme aldığı *Mehâsin-i İsfahân* adlı edebî eserini Faḥrül-mülk'e takdim etmiştir.⁹⁸ Onun hakkındaki ilginç bilgilerden birisi de Berat

⁹⁰ Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 87; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, 151.

⁹¹ et-Ṭurtüşî, *Sirācu'l-Mülük*, 2:650-651.

⁹² Tuğba Şahbaz Altınsoy, "Endülüslü Bir Âlimin Gözünden Büyük Selçuklu Sultanları ve Devlet Adamları," *I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası İnan Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı-I*, 465.

⁹³ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:260.

⁹⁴ Abdurrahman Acar, "İmam Gazzali ve Selçuklular," 101.

⁹⁵ Ali Ekber Keczâf, *İsfahan Der Devr-i Selcûkiyyân*, 110.

⁹⁶ Özaydın, "Fahrül-mülk, Ali b. Nizâmül-mülk," *DİA*, 12:99-100; Kadir Özköse, "Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayatın Sosyo-Kültürel, Siyasal ve Dinî Sahaya Tesiri", 20; Gökhan Gökmen, "Emîrüşşu'arâ Mu'izzî Dîvânında Farsça Şiir Söyleyen Şairlerin Yeri," 116.

⁹⁷ Rıza Kurtuluş, "İsfizârî, Ebü Hâtim," *DİA*, 22: 518.

⁹⁸ Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, 7:279; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, 3:903.

gecesinde halka tatlı dağıtma adetini ilk başlatan kişi olduğuna dair rivayettir.⁹⁹

3.1. Faḥrümülk'ün Çocukları

Faḥrümülk'ten sonra oğlu Kıvāmülmülk Şadrüddin Muḥammed, Sencer tarafından vezirlik makamına getirilmiştir. Onun başarılı işlere imza attığı, devlet işlerini düzene koyduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁰ Ancak birilerinin başarısı ve takdir edilmesi bir başkası tarafından kıskançlık ve fesat ile karşılanabilmektedir. Kıvāmülmülk de benzer bir akıbete uğramış, 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118 tarihinde Belh'te Sultan Sencer'in bir kölesi tarafından katledilmiştir. Sencer kendisinden habersiz gerçekleştirilen bu olaya çok sinirlenmiş ve kölenin öldürülmesini emretmiştir. Ancak güngörmüş bir devlet adamı olan Emir Kamaç, sultanın sarayında bir kölenin veziri öldürmesinin iktidar zafiyeti olarak anlaşılabilceği, böyle bir intiba verilmemesi adına yaşananların sultanın bilgisi dâhilinde gerçekleştiği imajının verilmesini tavsiye etmiştir. Sencer bu tavsiyeye uymuş ve vezirin kendi talimatıyla öldürüldüğünü söylemiştir. Ancak yapılanı unutmamış ve bir müddet sonra vezirini öldüren kölenin katlini emretmiştir.¹⁰¹

Faḥrümülk'ün bir diğer çocuğu Nâşirüddin Tâhir de 528 yılı Cemaziyelevvel ayından (Şubat/Mart 1134) vefat ettiği 548 yılı Zilhicce ayına kadar (Şubat/Mart 1154) vezirlik yapmıştır. Nizâmülmülk'den sonra Selçuklu Devleti'nde en uzun süreli vezirlik yapan aile mensubu odur. Sencer'in Oğuzlar tarafından esir alınmasının ardından Nâşirüddin, sultanın yeğeni ve veliahdı, Muḥammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah b. Muḥammed'i Hemedan'dan Horasan'a götürmüş, orada tahta oturtuktan sonra kendisi de vezirlik görevini üstlenmiştir. Fakat aynı yılın Şevval ayında (Aralık 1154-Ocak 1155) vefat etmiştir. Vezirinin vefatının ardından Süleyman Şah, Nâşirüddin'in oğlu Nizâmülmülk Ebû 'Alî Kıvāmüddin Ḥasan'ı bu makama getirdiyse de istenilen sonuç elde edilememiştir.¹⁰²

4. Dîyâ'lmülk Kıvāmüddin Ebû Naşr Ahmed b. Nizâmülmülk (ö. 544/1149-1150)

İkinci Nizâmülmülk adıyla meşhur olan Dîyâ'lmülk, Belh'de dünyaya gelmiştir. Çocukluk yıllarını İsfahan'da geçiren Dîyâ'lmülk,¹⁰³ Nizâmülmülk

⁹⁹ Nebi Bozkurt, "Kandil," *DİA*, 24:301.

¹⁰⁰ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 240; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 50.

¹⁰¹ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 240-241.

¹⁰² İbnü'l-Eşîr, 11:182-183; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 52; Cihan Piyadeoğlu, "Sultan Sencer'in Kürdistan Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme", 6-7.

¹⁰³ el-Hüseynî, *Aḥbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 58; Mehmet Cevat Karaoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri," (yüksek lisans tezi), 130.

ailesi için rüzgarın tersine esmeye başladığı dönemde Hemedân'da ikamet etmekteydi.

Fetret döneminin ilk yıllarında siyasetten uzak bir yaşam süren Dîyâu'l-mülk'ün vezir olarak tayin edilmesinde ana etken Muḥammed Ṭapar'ın Nizâmülmülk ve ailesi hakkındaki görüşleridir. Muḥammed Ṭapar'a vezir olarak birkaç kişinin adı önerilmişti. Ancak o atalarının Nizâmülmülk ile olan ilişkisini hatırlatarak onun soyundan bir vezir istemiştir. Bu sırada, siyasetten uzak durma niyetinde olan Dîyâu'l-mülk, Hemedân reisinin kendisine karşı takındığı olumsuz tavırdan duyduğu rahatsızlığı Muḥammed Ṭapar'a iletmek için 500/1107 yılında onun yanına gitmişti. Muḥammed Ṭapar, aradığı ismi bulmuştu. Derhal vezirlik makamını Aḥmed b. Nizâmülmülk'e tevdi ederek babasının lakapları olan Kıvāmuddîn, Nizâmülmülk, Şadrulislâm lakaplarını vermiştir.¹⁰⁴

Dîyâu'l-mülk, Muḥammed Ṭapar ile birlikte 20 Rebiülahir 501/8 Aralık 1107 günü Seyfu'd-Devle Şadaqa'nın isyanı sırasında Bağdat'a gelmiştir.¹⁰⁵ Muhtemelen Muḥammed Ṭapar'ın şehirde geçirdiği 40 günde onunla beraber olmuş ve sultanla birlikte şehirden ayrılmıştır.

Devlet otoritesinin kaybolup özellikle Bâtınî tehdidinin Selçuklu coğrafyasının her tarafından yoğun bir şekilde hissedildiği bir dönemde vezaret makamına geçen Dîyâu'l-mülk'ün vezirlik döneminin muhtemelen en önemli olayı, Muharrem 503/Ağustos 1109 tarihinde Bâtınîlerle sürdürülmekte olan mücadele kapsamında Alamut Kalesi'ni muhasara etmesidir. Kuşatma uzamış, kış aylarının gelmesiyle de sonuç elde edemedi kaldırılmıştır.

Dîyâu'l-mülk'ün Bâtınîler karşısında gerçekleştirdiği bir diğer faaliyet Emir Çavlı ile birlikte Kerec'de çıkan Bâtınî isyanını bastırmasıdır.¹⁰⁶ Muhtemelen bu yaşananların ardından Bâtınîlerin hedefinde yer alan Dîyâu'l-mülk, Şaban/Şubat-Mart ayında İsmâilî bir fedai tarafından saldırıya uğramıştır. Boynundan yaralanan Dîyâu'l-mülk, bir süre sonra sağlığına kavuşmuştur.¹⁰⁷

Askerî olaylarda rol almaktan çekinmediği anlaşılan Dîyâu'l-mülk, Irak bölgesinde Hille Emîri Seyfu'd-Devle Şadaqa karşısında kazandığı Nu'mâniye

¹⁰⁴ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 99; er-Rävendî, *Râhatu's-Şudûr*, 152; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:437; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 53.

¹⁰⁵ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:442.

¹⁰⁶ İzzetullah Zeki, "II. Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasi ve İdari Etkisi," 84.

¹⁰⁷ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:477; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 53; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, 195.

Savaşı neticesinde büyük bir başarı elde etmiş ve bölgedeki Selçuklu kontrolünü tesis etmiştir. Askeri başarı bürokratik saygınlığı da beraberinde getirmiştir DİYÂU'LMÜLK'ÜN itibarını arttırmıştır. Öyle ki Şair Ebîverdi onun başarısını “Onun kötü yüzü sana belli oldu, sen de apaçık zafer elde ettin! Keskin kılıcınla onu öldürdün!” dizeleriyle methetmiştir.¹⁰⁸ DİYÂU'LMÜLK, 504/1111 yılında kaynaklara yansımayan bir nedenden ötürü vezirlikten azledilmiştir.¹⁰⁹ Azlinden sonra Bağdat'ta ikamet etmeye başlayan DİYÂU'LMÜLK, 516/1122 yılının Şabân/Ekim-Kasım ayında Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Maḥmūd'un tavsiyesi üzerine ‘Abbāsî halifesi Mustersîdillâh'ın vezirliğine getirilmiştir.¹¹⁰ Bu görevi bir yıl sürdüren DİYÂU'LMÜLK, kardeşi Şemsülmülk'ün Sultan Mahmud tarafından öldürülmesinin ardından halife tarafından görevinden alınmıştır. Bu tarihten itibaren Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde inzivaya çekilen DİYÂU'LMÜLK bir daha devlet işleriyle meşgul olmamıştır.¹¹¹ Kaynaklar 544/1149-1150 yılında vefat eden¹¹² DİYÂU'LMÜLK'ÜN cömert ve yüce gönüllü bir kişiliğe sahip olduğunu aktarmaktadır.¹¹³ Bağdat surlarının tamiri sırasında şahsî parasından 15.000 dinar harcamıştır.¹¹⁴ Büyük Selçuklu vezirleri ayrıca sultanın ve hanedanın nikah işlerini ve merasimlerini de idare ederlerdi. DİYÂU'LMÜLK de Sultan Muḥammed Ṭapar'ın kız kardeşi ile Halife Mustazhir'in Şaban 502/Mart-Nisan 1109 tarihinde İsfahan'da kıyılan nikahlarında sultanın kız kardeşinin vekilliğini yapmıştı.¹¹⁵

5. Şemsülmülk ‘Oşmân b. Nizâmülmülk (ö. Rebiülevvel 517/Nisan-Mayıs 1123)

Babasının sağlığında Merv'in idaresiyle görevlendirilmiştir.¹¹⁶ Sultan Sencer'in vezirliğini üstlendiyse de¹¹⁷ 504/1111 yılında hapsedilerek ömrünün 7 yılını zindanda geçirmiştir.¹¹⁸ Ebû Tâlib Semiremî'nin ölümünün ardından Irak Selçukluları hükümdarı Maḥmūd'un veziri olmuştur.¹¹⁹

¹⁰⁸ Zeki, “II. Nizâmülmülk,” 85.

¹⁰⁹ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:483; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 53

¹¹⁰ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:602; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 53.

¹¹¹ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:615; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 53.

¹¹² İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 11:147.

¹¹³ el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 53.

¹¹⁴ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:616.

¹¹⁵ İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:471; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, 196.

¹¹⁶ İbnu'l-Eşîr, *el-Muntaẓam*, 9:67.

¹¹⁷ el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 52.

¹¹⁸ el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nuşra*, 112; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 52.

¹¹⁹ Reşîduddîn, *Câmiu't-Tevârih*, 103; er-Râvendî, *Râhatu's-Şudûr*, 203; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:602; Hândmîr, *Selçuklu Vezirleri*, 113; el-Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, 52.

Şemsülmülk 'Oşmān b. Nizāmülmülk, Sultan Maḥmūd'a Gürcülere karşı savaşmamasını tavsiye etmiştir. Ancak Sultan, savaş yanlısıydı ve vezirinin kendisiyle aynı düşünmemesi sebebiyle ona mesafeli davranmaya başlamıştır. Sultan ile vezirin arasının açılmasını fırsat bilen bazı devlet adamları, devlet işlerini yürütmekte yetersiz kaldığı iddiasıyla veziri kötülemeye başlamıştır. Bu söylemin arka planında devlet adamları ve toplumun önde gelen isimlerine karşı takındığı sert tavır yatmaktadır.¹²⁰ Nizāmülmülk ailesine düşmanlık besleyenlerden birisi de Sultan Sencer'in veziri Ebū Ṭāhir el-Ḳummī'dir. Ebū Ṭāhir'in Şemsülmülk aleyhindeki sözlerinden etkilenen Sultan Sencer, Maḥmūd'a haber gönderip vezirini tevkif etmesini emretmiştir. Derdest edilen Şemsülmülk, Halhal denilen yerde hapsedilmiştir. Ancak vezirin hapsedilmesi düşmanları tarafından yeterli görülmemiştir. Bu grup Şemsülmülk aleyhine konuşmaya devam etmiş ve neticede 2 Cemaziyelahir 517/28 Temmuz 1123 tarihinde¹²¹ öldürülmesine sebebiyet vermişlerdir.¹²² Şemsülmülk'ün kesik başı Horasan'a gönderilmiştir.¹²³ Hayır işleriyle ilgilenen Şemsülmülk, Bağdat'ta yetimler için bir mektep kurmuştur.¹²⁴ Onun öldürülmesi kardeşi Diyāu'l-mülk'ü de etkilemiştir. Şemsülmülk'ün öldürüldüğünü duyan Halife, Diyāu'l-mülk'ü vezirlik makamından azletmiştir.¹²⁵

6. 'İmādülmülk, Ebū'l-Ḳasım b. Nizāmülmülk (ö. 490/ 1096-1097)

Büyük Selçuklu sultanlarından herhangi birine vezirlik yapmayan 'İmādülmülk, Melikşah'ın kardeşi Böripars'ın vezirliğini üstlenmiştir.¹²⁶ Taht mücadeleleri sırasında Sultan Melikşah'ın kardeşi Arslan Argun'un yanında yer almış ve onun vezirliğini yapmıştır. Arslan Argun, kendisine mukavemet edebileceğinden endişe ettiği veziri 'İmādülmülk'ü 300.000 dinar müsadere ettikten sonra öldürtmüştür.¹²⁷

Sonuç

Nizāmülmülk'ün vezirliği sırasında kendisine yakın olan başta oğulları olmak üzere birçok ismin devlet kademelerinde görev aldığı görülmektedir. Bu durum onun teşkilatçı yapısıyla doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte

¹²⁰ Hāndmīr, *Selçuklu Vezirleri*, 113.

¹²¹ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:615.

¹²² el-Bundārī, *Zubdetu'n-Nuşra*, 133; İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:615; Hāndmīr, *Selçuklu Vezirleri*, 113; el-Kisāi, *Medāris-i Nizāmiyye*, 52.

¹²³ Hāndmīr, *Selçuklu Vezirleri*, 113.

¹²⁴ Abdülaziz ed-Dürī, "Bağdat," *DİA*, 4: 431.

¹²⁵ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:614-615.

¹²⁶ el-Ḥuseynī, *Aḥbāru'd-Devleti's-Selçukiyye*, 60.

¹²⁷ İbnu'l-Eşir, *el-Kāmil*, 10:263-264; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, 49; el-Bundārī, *Zubdetu'n-Nuşra*, 234; el-Ḥuseynī, *Aḥbāru'd-Devleti's-Selçukiyye*, 60.

gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus Selçuklu hanedan üyelerinin durumudur. Tuğrul Bey ile birlikte kurulmaya çalışılan merkezîyetçi yapıyı anlamlandıramayan hanedan üyeleri taht iddiasıyla birçok mücadeleye girişmişlerdir. Bu isimlerin devletin sürekliliği için tehlike arz etmemeleri adına etkisizleştirilmeleri özellikle geniş Selçuklu coğrafyasındaki şehirlerin idaresinde yönetici açığının doğmasına sebep olmuştur. Ortaya çıkan bu boşluk büyük oranda Nizâmülmülk'ün oğulları ve yine ona bağlı isimlerle doldurulmuştur.

İslam siyaset düşüncesinin temel eserleri olan siyasetnamelerde yönetim esaslarına değinilirken bahsedilen öncelikli alanlar adalet, istişare ve liyakattir. Hükümdarlardan beklenen, özellikle devlet görevlilerinin seçimi ve tayini sırasında bu ilkeler çerçevesinde bir yönetim anlayışı sergilemeleridir. Devletin en yüksek düzeyli bürokrati ve devlet görevlilerinin başı konumundaki vezirin tayininde de bu hususlara riayet etmesi hükümdardan beklenmiştir.

Hükümdar, kendisine iyi bir vezir seçmeli ve vezirini sürekli kontrol altında tutarak denetlemelidir. Bir hükümdarın devlet işlerini vezirine devrederek kendisinin kenara çekilmesi büyük bir yanlıştır. Liyakatsiz bir vezir devleti felakete sürükleyebilir. Nizâmülmülk bu durumu Behrâm-ı Gür ile Rast Rüşen isimli veziri üzerinden izah eder.¹²⁸

Nizâmülmülk'e göre temiz fıtratlî bir vezir hükümdara büyük yararlılıklar gösterir. Esasen adı kıyamete kadar yaşayacak bütün hükümdarların yanında bir veziri vardır. Bu bağlamda temiz imanlı, Hanefî veya Şafîî, hükümdarı camî gönülden seven bir vezire ihtiyaç vardır. Hele ki vezirin kendisi de bir vezir çocuğuysa çok daha makbul olacaktır.¹²⁹ Nizâmülmülk'ün özellikle vezirin babasının da vezir olması gerektiğine dair tavsiyesi dikkate şayandır. Anlaşılan o ki, *Siyâsetnâme*'sini kaleme aldığında 70'li yaşlarında olan Nizâmülmülk, henüz 36-37 yaşlarında olan ve önünde uzun bir hükümdarlık dönemi olduğunu düşündüğü Sultan Melikşah'a, örtülü bir şekilde, kendisinden sonra hepsi bir vilayetin başında devlet tecrübesi edinen evlatlarından biriyle çalışmasını tavsiye etmiştir. Vefatının ardından da onun soyundan gelenlerin başta vezirlik olmak üzere önemli mevkilerde kendilerine yer buldukları tarihî bir gerçekliktir.

Nizâmülmülk'ün çocukları için babalarının isminin devlet kademelerinde görev almalarında kendilerine belirli bir oranda kolaylık sağladığı

¹²⁸ Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*. 29-38.

¹²⁹ Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, 247.

söylenbilir. Nizâmülmülk'ün yönetim için taşıdığı anlamın bilincinde olan Melikşah'ın varislerinin muhtemelen Melikşah-Nizâmülmülk birlikteliğinden doğan başarının bir benzerini gerçekleştirme adına Nizâmülmülk'ün evlatlarının hepsini vezaret makamına getirdikleri varsayılabilir. Esasen *Zübdetü'n-Nuşra*'da 'İzzülmülk'ün vezir tayin edilme sebebi açıklanırken bir taraftan da Nizâmülmülk'ün çocuklarına makam verilmesini nedeni açıklanmıştır: "Devlet idare mekanizması Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra daha fazla bozulduğu için oğullarının birisini iş başına getirmekle devlet işlerinin yoluna gireceğini zannederek onu vezir tayin ettiler."¹³⁰

Muhammed Tapar'ın "Benim ecdadım Nizâmülmülk'e bereket yağdırmışlardır. Onun üzerinde pek çok hakları vardır. Çocukları da bizim nimetimizle büyümüşlerdir, binaenaleyh onlardan ayrılmak doğru değildir."¹³¹ sözü Nizâmülmülk'ün çocuklarından beklentiyi göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Nizâmülmülk'ün vefatından sonra da Selçuklu hanedanının sarayında vezirlik görevinde bulunmalarının yegâne sebebi olarak nesep illetini göstermek doğru bir sonuca ulaştırmayacaktır.

Nesep bağı dışında Selçuklu hanedan üyelerinin göz önünde bulundurdıkları varsayılabilir ilk husus devlet içerisinde güçlü bir siyasi ve askeri etkiye sahip olan Nizamîler adlı gruptur. Nizâmülmülk'e bağlı oldukları için Nizamîler adı verilen bu grup, taht mücadeleleri esnasında başarıya ulaşmanın en önemli faktörlerinden birisi olan askerî unsur açısından destekledikleri hanedan üyesine önemli bir avantaj sağlamaktaydılar. Ayrıca birçok emir Nizâmülmülk'e saygı duymaktaydı. Hem bu grubu hem de emirleri kendi safına çekmek isteyen hanedan üyeleri bunu Nizâmülmülk'ün soyundan gelen bir isme bağlılıklarını kullanarak gerçekleştirmeyi hedeflemiş olmaları muhtemeldir. Bununla birlikte ne Nizâmülmülk gibi Alparslan ve Melikşah gibi muktedir iki Sultan'a vezir olabilmek ne de adı geçen iki sultan gibi Nizâmülmülk tarzında bir veziri idare edebilmek kolaylıkla gerçekleştirilebilecek bir durum değildi.

Son olarak ifade etmek gerekirse, Nizâmülmülk'ün soyundan gelenlerin siyasi kabiliyetlerinin babalarıyla mukayese edilebilecek seviyede olmaması, kendilerinden beklenen yöneticilik özelliklerini gösterememeleri, daha da önemlisi doğrudan karşı karşıya gelmeseler de birbirlerini rakip olarak

¹³⁰ el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nuşra*, 84-85.

¹³¹ İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil*, 10:437.

gördüklerini düşündürtecek fiillerde bulunmaları sürecin sonunda hiçbirinin kayda değer bir başarı elde edememesinin sebepleri arasındadır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:	Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.
Finansal Destek / Grant Support:	Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
YZ Kullanım Beyanı / Declaration of AI use:	Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zeka destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir. / The author declared that no AI-assisted technologies were used in the creation of this article.

KAYNAKÇA

- Acar, Abdurrahman. "İmam Gazzali ve Selçuklular." *900. Vefat Yılında İmam Gazzali*, 91-105, İstanbul: İFAV, 2012.
- Ahmed b. Maḥmūd. *Selçuknāme*. 2 c. Haz. Erdoğan Merçil. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977.
- ‘Azīmī. *‘Azīmī Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (430-538/1038/39-1143/44). Yay. Ali Sevim. Ankara: T.T.K. Yayınları, 2006.
- Bozkurt, Nebi. "Kandil." *DİA*, 24:300-301.
- el-Bundārī, el-Feth ‘Alī b. Muḥammed. *Zubdetu’n-Nuşra ve Nuḥbetu’l-‘Uşra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. Çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: T.T.K. Basımevi, 1999.
- ed-Dürī, Abdülaziz. "Bağdat." *DİA*, 4: 425-433.
- Ebū’l-Fidā’, İsmā’īl b. ‘Alī b. Muḥammed. *el-Muḥtaşar fī Aḥbārī’l-Beşer*. Mısır: Matbaa’tü’l-Ḥuseyniye, 1325.
- Gökmen, Gökhan. "Emîrüşşü’arâ Mu‘izzî Dîvânında Farsça Şiir Söyleyen Şairlerin Yeri." *Nüşa* 18:46 (2018): 107-122.
- Guedy, David Durand. *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*. New York: Routledge, 2010.
- Hāndmīr, Gıyāseddīn Muḥammed. *Selçuklu Vezirleri*. Çev. Sevgi Kübra Akdemirel. İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.
- el-Ḥuseynī, Sadreddīn Ebū’l-Ḥasan ‘Alī b. Nāsır. *Aḥbāru’d-Devleti’s-Selçukiyye*. Çev. Necati Lugal. Ankara: T.T.K. Basımevi, 1999.
- İbnu’l-‘Adīm. *Buḡyetu’ṭ-Ṭaleb fī Tārīhi Ḥaleb*. Haz. Ali Sevim. Ankara: TTK Basımevi, 1982.
- İbnu’l-Cevzī, Ebū’l-Ferec Cemaeddīn ‘Abdurrahmān b. ‘Alī. *el-Muntaẓam fī Tārīhi’l-Mulūk ve’l-Umem*. Haydarābād: Dāi’retu’l-Maa’rifi’l-‘Usmāniyye, 1359h.

- İbnu'l-Eşîr, Ebû'l-Hasan 'İzzeddîn 'Alî b. Muḥammed b. 'Abdülkerîm. *el-Kâmil fî't-Târîh*. 12 c. Beyrut: Dâru Sâdir, 1966.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Alparıslan." *DİA*, 2:526-530.
- el-Kazvînî, Ḥamdullâh b. Ebû Bekr b. Ahmed Ḥamdullâh Mustevfî. *Târîh-i Guzîde*. Nşr. 'Abdülhüseyin Nevâî. Tahran: Mu'essese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1364/1985.
- Kecbâf, 'Alî Ekber. *İşfahân Der Devr-i Selcûkiyyân*. İşfahân: Sâzemân-ı Ferheng-i Tefrîhî Şehrdârî İşfahan, 1389hş.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-Muellifin Terâcimu Muşannifi'l-Kütübi'l-'Arabîyye*. Beyrut: Mu'essesetü'r-Risâle, 1957.
- Kesik, Muharrem. "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-Mülk." *USAD* 8 (2018): 55-83.
- el-Kisâî, Nûrullâh. *Medâris-i Nizâmîyye ve Te'sîrât-ı 'İlmî ve İctimâî'-yi Ân*. Tahran: Mu'essese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1374hş.
- Kurtuluş, Rıza. "İsfizârî, Ebû Hâtim." *DİA*, 22: 518-519.
- Mâferrühî, Mufaḍḍal b. Şa'd b. Ḥuseyin el-İşfahânî. *Kitâbu Meḥâsin-i İşfahân*. Ed. Seyyid Celaeddîn el-Ḥuseyin Tahrânî. Tahran: Matbaa'-i Meclîsül-Millî, ts.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lutfullâh. *Câmiu'd-Duvel*. Yay. Ali Öngül. İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.
- en-Nisâbüri, Zahiruddîn. Selçuknâme. Haz. Ebû Ḥamid Muḥammed b. İbrâhim. Tahran: Byy, 1332.
- Nizâmü'l-mülk, Ebû 'Alî Kivâmuddîn Ḥasen b. 'Alî b. İshâk et-Tüsî. *Siyasetnâme*. Çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*. Ankara: T.T.K. Basımevi, 1990.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. "I. Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular'ın İçinde Bulunduğu Siyâsî ve İctimâî Şartların Rolü." *USAD* (5) 2016: 1-18.
- Özaydın, Abdülkerim. "Fahrülmülk, Ali b. Nizamülmülk." *DİA*, 12:99-100.
- Özaydın, Abdülkerim. "Müstazhir-Billâh." *DİA*, 32:127.
- Özaydın, Abdülkerim. "Müeyyidülmülk." *DİA*, 31:488-489.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Özköse, Kadir. "Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayatın Sosyo-Kültürel, Siyasal ve Dinî Sahaya Tesiri." *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2:1 (2014): 11-42.
- Öztürk, Mustafa ve Mehmet Suat Mertoğlu. "Zemahşerî." *DİA*, 44:235-238.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Güneş Ülkesi Horasan*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2012.

- Piyadeoğlu, Cihan. "Sultan Sencer'in Kürdistân Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme." *USAD* (6) 2017: 1-12.
- er-Rävendî, Muḥammed b. ʿAlî b. Suleyman. *Râhatu's-Şudûr ve Âyetu's-Surûr*. Ed. Muhammed İkbâl. Tahran: Mu'essese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1985.
- Reşîdüddîn Faḍlullah. *Câmiu't-Tevârih*. Haz. Ahmed Ateş. Ankara, T.T.K. Basımevi, 1999.
- Sevim, Ali. *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: T.T.K. Basımevi, 2000.
- Şahbaz Altınsoy, Tuğba. "Endülüslü Bir Âlimin Gözünden Büyük Selçuklu Sultanları ve Devlet Adamları." *I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası İnan Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı-I*, Ed. Ahmet Çaycı vd. içinde, 455-468. Konya: NEU Press, 2023.
- et-Ṭurtûşî, Ebû Bekr Muḥammed b. Velîd, *Sirâcu'l-Mulûk*. Thk. Şevki Dayf. 2 c. Kahire: ed-Dâru'l-Mışrıyyeti'l-Lübnâniyye, 2022.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*. Çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: T.T.K. Basımevi, 1962.
- Yürekli, Tülay. "XI. Yüzyıl Ortalarından Moğol İstilasına Kadar Tikrit." *Tarih ve Gelecek* 4:1 (2018) 64-73.
- Zeki, İzzetullah. "II. Nizamülmülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasi ve İdari Etkisi." *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 18 (2023), 73-92
- Zirikli, Hayreddîn. *el-A'lâm: Kâmûsu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1989.

